প্ৰ:নং ৩ — মানিক বন্দ্যোপাধ্যায়ৰ "পদ্মা নদীৰ মাঝি" উপন্যাসনত পদ্মা নদীৰ গুৰুত্ব সম্পৰ্কে এটি আলোকপাত কৰা।

Ans :- বাংলা সাহিত্যৰ অন্যতম শ্ৰেষ্ঠ চুটিগল্পকাৰ আৰু ঔপন্যাসিক মানিক বন্দ্যোপাধ্যায়ৰ কালজয়ী উপন্যাস "পদ্মানদীৰ মাঝি" প্ৰকাশিত হয় ১৯৩৬ চনত। উপন্যাসখনত লেখকে পূৰ্ববংগ (সম্প্ৰতি বাংলাদেশ)ৰ পদ্মানদীক কেন্দ্ৰ কৰি আবৰ্তিত হোৱা মাছমৰীয়াসকলৰ ~~জীৱনৰ~~ বাস্তৱ জীৱনৰ ছবি অংকন কৰিবলৈ গৈ পাঠকৰ হৃদয়ত অক্ষয় আসন লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। দুপাৰি নিৰ্বাচিত শোষক আৰু শোষিতৰ কাহিনীক অৱলম্বন কৰি স্বাৰ্থপৰ শোষকৰ শোষণেই যে শোষিতসকলৰ সহজ-সৰল জীৱনলৈ দুৰ্যোগ নামি অহাৰ অন্যতম কাৰণ লেখকে ঔপন্যাসিকে সুকৌশলে উপস্থাপন কৰিছে।

"পদ্মা নদীৰ মাঝি" উপন্যাসত পূৰ্ববংগৰ প্ৰমত্তা নদী পদ্মাৰ পটভূমিৰ এক বিশেষ অঞ্চল তথা ধীবৰ সম্প্ৰদায়ৰ মানুহৰ এক অসাধাৰণ উজ্জ্বল জীৱনালেখ্য প্ৰকাশ পাইছে। উপন্যাসখনত মাছমৰীয়াসকলৰ দুৰ্দশাগ্ৰস্ত জীৱনৰ কাহিনীৰে মাথো চিত্ৰিত হোৱা নাই, তেওঁলোকৰ জীৱনৰ এই বিশালতা আৰু বৈচিত্ৰ্য দান কৰিছে তেওঁলোকৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ মাজে নিৰৱচ্ছিন্নভাৱে বিয়পি থকা পদ্মানদীয়ে। সেয়ে উপন্যাসখনৰ আনবোৰ চৰিত্ৰৰ ~~দৰে~~ দৰে দুৰন্ত পদ্মা নদীও ইয়াৰ এটা স্বতন্ত্ৰ চৰিত্ৰৰ মহিমাৰে উদ্দীপ্ত। বাংলা সাহিত্যৰ সমালোচক কুন্তল চট্টোপাধ্যায়ে "সাহিত্যৰ ৰূপৰীতি ও অন্যান্য প্ৰসংগ" গ্ৰন্থখনত পদ্মা নদীৰ প্ৰসংগত কৰা মন্তব্য প্ৰণিধানযোগ্য —

" নদীৰ বুকে ভেসে বেড়ানো মাঝিমাল্লাও তাৰ তীৰৱৰ্তী ধীবৰ পল্লীৰ মানুষদেৰ জীৱনৰ সংগে ওতঃপ্ৰোতভাৱে যুক্ত পদ্মা উপন্যাসে চিত্ৰিত জনগোষ্ঠীৰ জীৱন ও জীৱিকা, আশা ও আকাংক্ষাৰ এক মুখ্য নিয়ামক।"

ভূমি যিদৰে খেতিয়কসকলৰ জীৱিকাৰ মাধ্যম, সেইদৰে পদ্মানদীও উপন্যাসখনত মাছমৰীয়াসকলৰ জীৱিকাৰ মাধ্যম। জীৱন আৰু জীৱিকাৰ তাড়নাত দৰিদ্ৰ ধীবৰ বস্তিৰ লোকসকল একান্তভাৱে পদ্মাৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰশীল। দাৰিদ্ৰপীড়িত সমস্যাগ্ৰস্ত পৰিয়ালেই "দিন দিয়া প্ৰাণ ৰক্ষা" নীতি অনুসৰণ কৰি পদ্মা নদীৰ বুকুত মাছ ধৰি সেই মাছ বিক্ৰী কৰি কোনোমতে পেট প্ৰৱৰ্তন কৰিছে। পদ্মা নদীয়েই নৈপৰীয়া লোকসকলৰ প্ৰধান ভাগ্য নিয়ন্তা। পদ্মাক কেন্দ্ৰ কৰিয়েই মাছমৰীয়াসকলৰ জীৱনৰ সুখ দুখ আৰু সংসাৰ জীৱনৰ গতি-প্ৰকৃতি নিৰ্ণীত হয়। পদ্মাক কেন্দ্ৰ কৰিয়েই তেওঁলোকৰ জন্ম মৃত্যু। ~~অথবা ঘূৰ্~~

পদ্মাৰ বুকুত নাও চলাই অথবা মাছ মাৰি জীৱিকাৰ সন্ধান কৰা এইসকল লোকৰ বাবে বাহিৰা নাৱেই একমাত্ৰ যোগাযোগৰ মাধ্যম। কিয়নো বাহিৰা পদ্মানদীৰ বানে ৰাট-পথ সমূলো ধুৱাই পেলোৱাৰ উপৰিও ঘৰ-দুৱাৰ ভাঙি মানুহৰ বহুত ক্ষতি কৰে। তেনে পৰিস্থিতিত দৰিদ্ৰ জনসাধাৰণৰ বিলাই বিপত্তিৰ সীমা নোহোৱা হয়। অথচ, পদ্মাৰ বুকুত ইলিশ মাছৰ উজান উঠাৰ সময়ত মাছমৰীয়াসকলে সমূহকৈ মাছ মোতান ধৰি দুপইচা অৰ্জন কৰিব পাৰে। অথচ 'ইলিশেৰ মৰশুম ফুৰাইলে পদ্মা ~~হঠাৎ~~ কৃপণ হইয়া যায়। নিজেৰ বিৰাট বিস্তৃতিৰ

মাছে কোনখানে যে সে তাহাৰ আস্তানাগুলিকে লুকাইয়া ফেলে খুঁজিয়া বাহিৰ কৰা কঠিন হইয়া দাড়ায়।"

এনেদৰেই পদ্মাই মাছমৰীয়াসকলৰ জীৱনৰ ওপৰত গভীৰ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰে। আৰু সেইবাবেই তেওঁলোকে পদ্মাৰ লগত মিতিৰালি কৰে, পদ্মাক সন্তুষ্ট কৰি ৰখাৰ প্ৰয়াস কৰে।

পদ্মাৰ পাৰৰ সৰ্বহাৰা জেলেসকল মানুহবোৰৰ জীৱনকাহিনী আৰু সামাজিক সুখ দুখৰ লগত পদ্মাৰ নিবিড় সম্বন্ধ থাকিলেও পদ্মাই যে কেৱল তেওঁলোকৰ জীৱিকাৰ লগতহে জড়িত নহয়, পদ্মাই তেওঁলোকৰ আধ্যাত্মিক জীৱন আৰু দৈনন্দিন কাৰ্যকলাপৰ লগতো জড়িত। পদ্মাই উপকূলবৰ্তী মাঝিৰ জীৱনটো নিয়ন্ত্ৰিত কৰি তুলিছে। দৰিদ্ৰ পীড়িত সৰ্বহাৰা মানুহৰ জীৱিকাৰ লগত পদ্মাৰ যি এক নিবিড় সম্পৰ্ক সেইটো তেওঁলোকৰ ব্যক্তি জীৱন, সমাজ জীৱনতো কেনেদৰে প্ৰতিফলিত হৈছে তাক ঔপন্যাসিকে প্ৰকাশ কৰিছে এনেদৰে —

" বৰ্ষাৰ মাঝামাঝি। পদ্মায় ইলিশ মাছ ধৰাৰ মৰসুম চলিয়াছে। দিবাৰাত্ৰি কোনো সময়েই মাছ ধৰিবাৰ কামাই নাই। সন্ধ্যাৰ সময় জাহাজঘাটে দাঁড়াইলে দেখা যায় নদীৰ বুকে শত শত আলো অনিৰ্বাণ জোনাকিৰ মতো ঘুৰিয়া বেড়াইতেছে। ...... ক্ৰমে ক্ৰমে মাঝৰাতি পাৰ হইয়া যায়। ...... শেষ ৰাতে ভাঙা ভাঙা মেঘে ঢাকা আকাশে ক্ষীণ ফালিটি চাঁদ দি উঠে। জেলে নৌকাৰ আলোগুলি তখন ও নেভেনা। নৌকাৰ খোল ভৰিয়া জমিতে থাকে মৃত সাদা ইলিশ মাছ।"

এই বৰ্ণনাৰ পৰা ইয়াকে ধাৰণা কৰিব পাৰি পদ্মাৰ বুকুৰ সৌন্দৰ্য্যই ৰহস্যময়তাৰ সৃষ্টি কৰিছে জেলে মাঝি আৰু মাছমৰীয়াৰ জীৱনৰ ফালতো। তেওঁলোকৰ জীৱনত পদ্মা কেৱল এখন নৈ হিচাপে নাই। কাৰণ পদ্মাই জীৱন দায়, খোৱা দায় এই দুখীয়া মাছমৰীয়া মাঝিসকলৰ জীৱিকাতো। উপন্যাসখনত কুবেৰে পাত্ৰৰ পৰা প্ৰধানকৈ পদ্মা আৰু মাছমৰীয়াসকলৰ নিবিড় সম্পৰ্ক দেখুৱাইছে। উপন্যাসখনৰ প্ৰতিটো ঘটনা উপস্থাপনৰ মাজত পদ্মানদীৰ প্ৰভাৱ জড়িত হৈ আছে। সেইবাবেই পদ্মানদীৰ সৈতে জেলে সম্প্ৰদায় নিজৰ মাঝিসকলে এটা আত্মিক সম্পৰ্ক স্থাপন কৰিছে :

" জনুনদী হাঁড়া অবধি বাইল্যা। ...... মানৱী পিসীমাৰ জোৰে বলিয়া যায়, পদ্মাকে দিব দেখিনা। বিশ্বাস? কী তাৰ প্ৰয়োজন? নূতন পৃথিবী কে দেখে, কে চায় পদ্মাৰ আশ্ৰয় পৰিত্যাগ, শুধু ভাবিয়া দেখায় অতিৰিক্ত লোভ?"

পদ্মা নদীক কেন্দ্ৰ কৰিয়েই কুবেৰ আৰু মাঝিসকলৰ অস্তিত্ব-অনস্তিত্ব নিৰ্ভৰ কৰিছে। পদ্মাৰ বাবেই তেওঁলোকৰ সুখ-দুখ, তেওঁলোকৰ আশা, আনন্দ-বেদনা, স্মৃতি। পদ্মাৰ বাবেই মাছমৰীয়াসকলে সমুদ্ৰক চিনিছে, জানিছে। ইয়াৰ বাবেই তেওঁলোকৰ জীৱন জটিলৰ পৰা জটিলতৰ হৈছে; নিয়তিৰ আধোৱা বিৰাটৰ দৰে উপন্যাসৰ নায়ক কুবেৰক সমুদ্ৰৰ মাজত যখন পদ্মাৰ কূলত পদ্মানদীয়েই লৈ যোৱাত সহায় কৰিছে। শেষ সমুদ্ৰযাত্ৰা নিৰ্দিষ্ট হলেও কাহিনীৰ মূল প্ৰবাহ পদ্মানদী কেন্দ্ৰিকেই। অৰ্থাৎ

Scanned with CamScanner

অনিবাৰ্যতাৰ ফলত কুবেৰ পদ্মাৰ বুকুৰ পৰা বিচ্ছিন্ন হ'লেও তেওঁ পদ্মাৰ আয়মৰামীয়াহিচাপেই ৰৈ গৈছে। তেওঁৰ দেহটোক পদ্মাৰ বুকুৰ পৰা বিচ্ছিন্ন কৰা হ'লেও সমুদ্ৰৰ মাজতো তেওঁ পদ্মানদীক অনুভৱ কৰিছে। লেখকৰ বৰ্ণনাৰ পৰাই পদ্মানদী আৰু আয়মৰামীয়াৰ নিবিড় আৰু অচ্ছেদ্য সম্পৰ্কৰ উমান পাব পাৰি —

"পদ্মাৰ ঢেউয়ে নৌকা টলমল কৰিতে থাকে, আলোটা মিটমিট কৰিয়া দুলে, জোৰ বাতাসেও নৌকাৰ দিবাৰাত্ৰি গাঁট আঁশটে গন্ধ উড়াইয়া লইয়া যাইতে পাৰেনা। একহাতে একখানি কাপড়কে নেংটিৰ মত কোমৰে জড়াইয়া ক্ৰমাগত জলে ভিজিয়া, শীতল জলোবাতাসে শীত বোধ কৰিয়া, বিনিদ্ৰ আৰক্ত চোখে লণ্ঠনেৰ মৃদু, আলোয় নদীৰ অশান্ত জলৰাশিৰ দিকে চাহিয়া থাকিয়া কুবেৰ ও গনেশ সমস্ত ৰাত মাছ ধৰে। নৌকা স্ৰোতে ভাসিয়া যায়।"

জীৱিকাৰ উৎস পদ্মাই আৰু সময়ে যেনে জোকাৰে ওকনি দি বিভিন্ন জনক প্ৰাণ মাৰি অনাই সাগৰত নিক্ষেপ কৰে। ~~আমলা কেতুৰ~~ তথাপিও এই নদীয়েই তেওঁলোকৰ জীৱন প্ৰবাহৰ মূল সাক্ষী। কাৰণ পদ্মানদী কেতিয়াও নুশুকায় — "পদ্মাতো কখনো শুকায় না। কবে এই নদীৰ সৃষ্টি হইয়াছে কে জানে। সমুদ্ৰগামী জল প্ৰবাহেৰ আজও মুহূৰ্তেৰ বিৰাম নাই।" ম্যাসাৰি মানুহখিনিৰ বাবে পদ্মাৰ গতিশীল ৰূপেই প্ৰিয়। — "এই বিশাল একাভিমুখী জলস্ৰোতকে পদ্মাৰ মাঝি ভাল বাসিতে সাৰা জীৱন।"

"পদ্মা নদীৰ মাঝি" উপন্যাসত ঔপন্যাসিকে আচৰিত শিল্প দক্ষতাৰে ফুটাই তুলিছে এই অঞ্চলৰ নৰ-নাৰীৰ জীৱন-জীৱিকা, সংস্কৃতি, আবেগ-অনুভূতি আদি নিৰ্ধাৰণত পদ্মা-প্ৰকৃতিৰ অমোঘ প্ৰভাৱৰ ৰহস্যময়তা। পদ্মা প্ৰকৃতিৰ অন্তৰ্নিহিত ৰহস্যতাত নৰনাৰীৰ চৰিত্ৰত ফুটি উঠে আদিম তীব্ৰ প্ৰবৃত্তিৰ বুভুক্ষা।

এইদৰে বিশ্লেষণ কৰিলে দেখা যায় যে, কেতুপুৰীয়া বাসিন্দাসকলৰ জীৱন সংগ্ৰামৰ প্ৰত্যেকটো ঘটনাৰ লগত পদ্মা নদীখনে অখণ্ড প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰি আহিছে। এইফালৰ পৰা চালে উপন্যাসখনত পদ্মানদীৰ গুৰুত্ব অধিক।

— x —